

Слободан Јовановић
Поруке, Библиотека „Политика и друштво“
(Службени гласник, Београд, 2006)

Књига Слободана Јовановића, која се појавила на овогодишњем Међународном сајму књига у Београду, представља без сумње културни догађај. У питању су текстови једног од наших најумнијих стваралаца новијег доба, који су све до сада остали готово потпуно непознати нашој научној и културној јавности. Али чак ни сви они којима су они били доступни вероватно нису знали да је њихов аутор био Слободан Јовановић, јер – како нас у свом предговору обавештава господин Јовица Тркуља – „велики број прилога који је објављен у листу *Порука*, није потписан“. До сазнања да су то његови текстови и сами приређивачи, писац предговора и господин Живота Лазић, дошли су „на основу библиографија Косте Ст. Павловића, записа Радоја Кнежевића и других непосредних Јовановићевих сарадника“, али и „на основу властитих истраживања“. Још један проблем с којим су се приређивачи суочили припремајући ову књигу представљао је и то што су и бројеви листа у којима су ови текстови били објављени данас „тешко доступни“. Но у томе су сами приређивачи, како се вели у предговору, имали помоћ породице Радоја Кнежевића као и господина Десимира Тошића.

Оно што читаоцу одмах падне у очи кад узме да чита ову књигу, јесте да она одудара од свих раније познатих дела Јовановићевих. И то у толикој мери да је читалац готово изненађен тиме. Наиме, Јовановић је у нас познат превасходно као правник, историчар, социолог и проучавалац друштвених теорија, који је уз то писао стилем који су многи сматрали да је ненадмашен у нашој књижевности и култури. Чак и онда кад би се уплео у расправљање неког актуелног политичког питања – на пример, у расправи које су се пред Шестоаприлски рат 1941. године водиле код нас о преуређењу краљевине Југославије на федералним основама – он није хтео да предложи директно по којим би принципима требало да се изврши то преустројство, као, на пример, професор Михаило Илић, већ је као свој прилог овим расправама написао једну сјајну студију о америчком

федерализму, која је намах постала једно од темељних дела наше политичке и правне науке.

Књига која је пред нама приказује Јовановића као писца потпуно различитог од оног какав је био до 1941. године, каквог до сада нисмо имали прилике да упознамо. Чланци који се овде објављују писани су за лист *Порука* Југословенског народног одбора у Лондону. То су Јовановићеви коментари онога што се догађало у распону од 1951–1958. године у комунистичкој Југославији, а о којима се њихов писац обавештавао углавном из југословенске и друге штампе. Ни стил којим су ови чланци писани нема оне карактеристике које су својствене његовим ранијим делима. Међутим, на основу тога не би смео да се изведе закључак да су они мање вредни. Уосталом, њихову вредност не би требало одређивати упоређивањем с његовим ранијим радовима. Они чине вредност за себе, ако би тако могло да се каже.

Оно што је заједничко готово свим овим чланцима јесте критика југословенског комунизма. Али и више од тога. Наиме, та критика искључује да се критичар према комунистима односи друкчије него према онима чији је основни циљ био да истребе (ово је Јовановићев израз) све који не прихватају њихову веру, попут религиозних фанатика из ранијих векова. Јовановић је пажљиво и систематски пратио догађања у Југославији; јавна иступања најистакнутијих представника Комунистичке странке (он тако назива КПЈ), њихова излагања комунистичких погледа и идеја, образложења и оправдавања установа које су стварали и њихових сукобљавања с осталим светом. На оно што је дознавао о збивањима у нашој земљи Јовановић је реаговао својим критичким коментаром. Тако је у овим чланцима писао о уставним променама од 1952. године, природи и последицама разлаза између Тита и Коминформа, радничким саветима, Титовој, односно комунистичкој демократији у Југославији, Ђиласовом случају и, с њим у вези, Дедијеровом; о проблемима комунистичке привреде, привредном криминалу и другим привредним питањима, о такозваним комунама, Титовој идеологији упереној противу света подељеног на блокове, југословенској омладини, реорганизацијама државне управе, Титовом односу према Совјетима, београдском суђењу социјалистима, скупштинским изборима и комунистичким конгресима, о иступањима у јавности (говорима, предавањима, извештајима и другом) Тита, Кардеља, Ранковића и других југословенских комунистичких вођа и перјаница (као што је био Владимир Велебит) итд. Када се пажљиво читају ти његови коментари, јасно произлази да је он разоткрио суштину југословенског комунизма, њихове покушаје да се свету прикажу онаквима какви уопште нису били. На основу ове књиге, добија се потпуна слика о правој природи власти југословенских комуниста.

Тешко је издвојити неки посебан пример Јовановићеве анализе који би по својој беспопштедности био мање поразан по комунистички режим од неког другог. Уосталом, да напоменемо да је Јовановић имао и личних разлога да буде немилосрдан критичар југословенских комуниста, поред оних објективних које је имао као политички мислилац и доследни бранилац демократских начела. Но ипак ћемо, илустрације ради, изнети неколико примера, мада смо при том свесни да није могуће изложити уз основне идеје и све оно што их чини дубоко истинитим и уверљивим.

У чланку *Кардељев говор у Ослу* осврнуо се Јовановић на излагање овог високог партијског руководиоца пред „активом“ (ову је реч сам Јовановић ставио између наводница) Норвешке радничке странке у Ослу. Да би оправдао једнопартијски систем који у Југославији није допуштао „слободни партијски живот“, Кардељ је осудио „партије уопште у име слободе појединца“ (с. 155). Наводећи његове речи да „и најдемократскија партија представља ограничење иницијативе појединаца“, Јовановић додаје да тиме није уопште доказано да „ту иницијативу једнопартијски систем мање ограничава него вишепартијски“. И насупрот Кардељевим недоследностима и нејасноћама, он је недвосмислен кад каже да је „искуством утврђено, да је за личну слободу једнопартијски систем опаснији од вишепартијског“. Јер у вишепартијском систему владајућу странку је „могућно ограничавати опозицијом“, а кад једна странка угуши све друге, онда је њена власт неограничена и „нема више услова ни за личну слободу“. И у чланку *Омладина у Југославији* Јовановић се о Кардељу такође изразио врло лоше (с. 205). Пратећи оно што говоре и пишу југословенски комунистички идеолози, он је изричит у тврдњи да у титовској Југославији нема никог ко би својим „било књижевним било говорничким способностима“ (с. 203) омладину могао одушевити за комунистичке идеје. Светозар Марковић и Стјепан Радић су стајали на почетку великих покрета. Светозар Марковић је, захваљујући томе што је умео убедљиво и јасно да изложи материјалистичку филозофију и руски социјализам, „постао учитељ омладине“, а Радић је, захваљујући својој говорничкој вештини, успевао да изазове „велико одушевљење код сељачких маса“. Насупрот овој двојци, титовци немају ниједног таквог човека. „Едвард Кардељ, који важи за идеолога Странке, управо је супротност Марковићу и Радићу. „Колико је Марковић био јасан, толико је Кардељ нејасан; а колико је Радић распаљивао одушевљење, толико је Кардељ кадар да га угаси“ (с. 203–204).

За разлаз између Тита и Коминформа Јовановић вели да „није испрва имао ничег идеолошког“ (с. 32). „Тито се одвојио од Москве просто стога“, што је Стаљин на његово место намеравао да постави другог. Али кад је разлаз „постао коначан“, Тито је тек онда „стао

тврдити да се он и Стаљин не слажу у тумачењу марксизма“. И како се то идеолошко неслагање све више „наглашавало“, југословенски комунисти су најзад „стали доказивати да је Стаљин сасвим извитоперио марксизам, и да су само они прави и доследни марксисти“. Ту своју тезу Јовановић излаже у више својих чланака. На пример, у чланку *Тито и Совјети* пише да је свом личном сукобу са Стаљином 1948. Тито „покушавао дати идеолошки значај“ (с. 220). И с тим у вези напомиње да је у титоизму било „нечега противречнога“. „С једне стране, Тито се одупирао руском мешању у наше ствари“, а, с друге стране, држао се и даље једнопартијског система, „који чини суштину стаљинизма“ (с. 221). Тито се „непоколебно“ држи једнопартијског система, и као доказ тога наводи да је реч „монолитно“ у свом говору у Пули 11. новембра 1956. поновио чак „више пута“ (с. 223). „У Русији је Комунистичка странка вршила своју диктатуру преко државног чиновништва, а у Југославији преко чланова самоуправних тела и предузећа, али ови други били су исто тако ревносни и послушни комунисти као и они први“.

Уставом од 13. јануара 1953. године били су укинута президијум и министри, а уведено звање председника републике који „ће имати крај себе извршно веће“. То извршно веће било је, по Јовановићу, као неки „знак да стари колегијални“ (то јест министарски) „систем није сасвим напуштен“ (с. 46). Али оно што је у том уставу било „главно“ јесте да је Тито, као председник републике, постао „ауторитет који раније као председник владе није имао према осталим министрима“. „То је ауторитет државног поглавара, који врх свега има још и сву оружану силу под својом командом“ (с. 46). У том систему, народна скупштина је имала да врши законодавну власт, „а председник републике с извршним већем (да) врши извршну власт“. То би отприлике било, коментарише даље Јовановић, „нешто налик на конвентовску владу у време Француске револуције, кад је по овлашћењу једне свемоћне скупштине један њен одбор вршио диктаторску власт“ (с. 46). Тито, који је „одмах изабран за председника републике“ и који је „и даље остао господар војске и полиције“ (с. 47), тада је у свом „првом говору“ рекао да ће се „од сада владати по закону“. Коментар Јовановићев на те његове речи је „да не изгледа много вероватно“ да ће „један човек који већ годинама влада диктаторски, одједном променити ћуд, и постати покорни слуга закона. Пророк Јеремија каже: ‘Може ли Етиопљанин променити кожу своју или рис шаре своје? Можете ли ви чинити добро научивши се чинити зло?’“

Када се у јавности појавио Ћиласов случај, он је учинио врло много да се на Западу разбије илузија о Титовом режиму као неком који се разликује од Стаљиновог болшевичког. Додуше, они који су сматрали да је ипак могуће да Тита „прикажу демократом“, наво-

дили су као аргумент то да Ђилас није био ликвидиран као Берија, већ „само рашчињен“ (с. 93). С тим у вези, Јовановић узгред напомиње да се Ђилас на седници ЦК, на којој су осуђени његови написи у штампи, држао „скоро исто онако као што се држе оптуженици пред совјетским судовима“, па „иако није претходно прошао кроз тамницу и мучионицу“, он је „покајнички признао своју кривицу“ (с. 91). Иначе, својим тадашњим чланцима Ђилас је јасно рекао да у Југославији „комунистичка диктатура још увек траје“ и да „о правом демократисању установа још не може бити ни помена“ (с. 92). А „колико је то тачно“, Ђилас је „искусио на себи самоме“.

Иначе, Ђиласовом случају су посвећени још неки од Јовановићевих чланака из листа *Порука*. То је, на пример, чланак у коме се критички осврнуо на суђење Ђиласу и Дедијеру (*Ђилас – Дедијеров случај*), док је други онај под насловом *Ђилас и Кардељ*, у коме коментарише њихове различите погледе на догађаје у Пољској и Мађарској. У закључку овог другог чланка Јовановић је написао да се Ђилас одрекао и совјетског и југословенског комунизма, а да Кардељ „још увек верује у овај други, али као његову одлику истиче неке установе које у правом смислу још не постоје“ (с. 230), мислећи вероватно на такозвану непосредну демократију, која је свој конкретан израз требало да добије у установи самоуправљања, односно радничких савета.

У чланку о историјској личности Драгољуба Михаиловића Јовановић је изрекао једну велику истину, а та је: „ко год за време непријатељске окупације изазива грађански рат, тај у ствари служи непријатељу“ (с. 23). Када је повео герилску борбу, Михаиловић је имао „један првенствено војни план“, док су комунисти имали првенствено политички, или, тачније речено, партијски план – а то је да „дограбе власт“. „Једина организована војна снага“ која би се могла супротставити остварењу овог комунистичког плана био је генерал Михаиловић. Из тог разлога комунисти су кренули да га „још пре немачког слома униште“. Јовановић је уверен да су у грађанском рату победили комунисти зато што су имали војну помоћ Совјетске Уније (како назива Совјетски Савез), а и захваљујући „политичким погрешкама Савезника“. А да се комунисти нису борили противу окупатора и за ослобођење земље, већ да би дограбили власт, Јовановић пише и у чланку *Велебитово предавање*. Наиме, он се с овим Велебитовим предавањем у вези позива на податке из књиге члана немачке тајне службе Валтера Хагена (Walter Hagen) *Тајни фронт (Die Geheime Front)*, у којој писац износи „да је у току 1943. Тито нудио Немцима примирје“, јер је „добио изречна упутства од Стаљина да се (...) заједно с Немцима одупре искрцавању енглеско-америчких трупа на источној обали Јадрана“ и да је Тито за разговоре о томе с Немцима у Загребу одредио Владимира Велебита

„као најпогоднију личност“ (с. 108). Ово Јовановић спомиње јер је Велебит на предавању у Лондону изнео познату тврдњу титоваца да су се „само они борили противу окупатора“. „Докле не би Хагенове наводе побио, Велебит не би требао (...) да осуђује икога за везе с окупатором“. Иначе, као „главно дело генерала Михаиловића“ – „по коме он улази у историју Другог светског рата“ (с. 22) – „јесте његова герилска војна противу немачке војне силе у нашој земљи“. У том рату се показало да герила може много да помогне на чијој се страни бори, али „не може да туче главну непријатељску снагу“, нити да „ослободи земљу“. Што се пак самог генерала Михаиловића тиче, кад је отпао план искрцавања Савезника на Балкан, њему је остало само још једно: „испунити дужност“. И он је „своју дужност испунио“, то јест, остао је доследан на линији савезничке борбе противу нацизма.

Да споменемо и Јовановићев чланак из листа *Порука* под насловом *Београдско суђење социјалистима*. У питању је суђење и осуда Богдана Крекића, Александра Павловића, Драгослава Страњак-ковића и Милана Жујовића. У том чланку је Јовановић, позивајући се искључиво на податке из званичних и других јавних извора, разобличио комунистичко правосуђе и његову бруталност. У закључку поводом овог суђења, Јовановић вели: „Противу комунистичке диктатуре морају бити сви пријатељи слободе, стајали они на десници или левици. Али од свих критика Титовцима је, изгледа, најнепријатнија критика која долази од социјалиста. Она омета рекламу коју прво они сами, па онда и њихове ‘корисне будале’ праве титоизму као једној савременијој врсти социјализма. Насупрот томе, социјалисти тврде да Титов социјализам није права, него лажна роба“ (с. 270). У ствари, „на диктатуру старе полицијске државе ударена је социјалистичка етикета“. Као што се „некада протурала са Запада ‘бофл’ роба, сада се протурају ‘бофл’ идеологије“.

Поред критике Титовог комунистичког режима, чиме се углавном бави у највећем броју чланака које је објавио у листу *Порука*, Јовановић је неколико чланака посветио другим темама. Ту пре свега треба поменути некрологе: епископима Николају Велимировићу и Иринеју Ђорђевићу, затим професору Живојину Перићу и, на крају, Милошу Бобићу; овај последњи је заједно с Јовановићем био оснивач Југословенског народног одбора у Лондону. У једном од ових чланака Јовановић се још једном враћа својој старој теми, а то је Милован Миловановић, тачније његовој спољашној политици. Да узгред подсетимо читаоце да је о њему писао пре Другог светског рата у *Српском књижевном гласнику*. Иначе, да се одлучи да поново пише о Миловану Миловановићу био је, како вели, подстакнут једним предавањем које је одржано на Коларчевом универзитету, а посебно тиме што је том приликом „шира публика“ дознала да је

Миловановић „оставио иза себе забелешке о своме раду“ (с. 288). Чланак је написао на основу онога што му је од тих забележака било доступно, као и на основу онога што је од самог Миловановића слушао он лично. Најзад да наведемо да је у једном чланку изложио најглавније идеје о тоталитаризму изнете у рефератима и говорима на једном скупу у америчкој Академији наука, а који су били објављени у посебној књизи.

Није могуће у једном осврту изложити све богатство мисли које може да нам пружи Слободан Јовановић. Иако је очигледно да је далеко највећи број ових чланака написао без намере да остави трајнијег трага у нашој политици или науци, већ сада може се поуздано рећи да ће многа од његових запажања и констатација допринети дубљем разумевању комунистичког режима у Југославији. Нема сумње да је Јовановић и у старости сачувао моћ критичког расуђивања. Различитост овог његовог стварања, кад се упореди с оним до 1941. године, па и с обзиром на приступ предмету којим се бави, као и на стил изражавања, може само у почетку да збуни читаоца. Али кад се прихвати чињеница да та разлика постоји, читалац ће једнако уживати у овој његовој књизи као и у његовим ранијим делима. Дело Слободана Јовановића нам и после читања ове књиге изгледа као монолит у коме нема напуклина. Оно ће трајати у времену докле буду трајала и остала његова дела.

Александар А. Миљковић

Светислав Стефановић, Политички списи Светислава Стефановића – *Старим или новим путевима*, одабрани политички списи (1899–1943), избор и предговор
Предраг Пузић
(Артпринт, Нови Сад, 2006)

Пред нама је књига одабраних политичких списа Светислава Стефановића под насловом *Старим или новим путевима*, у избору и с предговором Предрага Пузића. Захваљујући својој невероватној енергији и упорности, али пре свега оданости писцу чије је радове овде сакупио и издао, Пузић нам је омогућио да се упознамо с политичким погледима овог нашег књижевника, преводиоца и културног и јавног радника које је износио током живота, и то од оних најранијих, па све до оних које је објављивао у чланцима до пред своју смрт. У *Напомени* на крају књиге (с. 552–554) он наводи неке од крупнијих проблема с којима се суочавао током рада на сакуп-